

ЗА НАЦИОНАЛНА САМОБИТНОСТ В ЛИТЕРАТУРНОТО РАЗВИТИЕ

Тончо Жечев

ВМЕСТО УВОД

Не е ли твърде неуместно да отваряме пак този въпрос? Не ни ли на-трапваха години наред „самобитност“, което ни остави назад в редица области на науката и живота? Редица хора имат предубеждения към самата тема. Но, който следи литературния живот през последните години, няма да отрече — тя се налага, често доминира в печата, критиката, разговорите. Тези разговори дори придобиха специфичния оттенък на само-разкриването и самопознанието, та стават неуместни самодоволството и скептицизмът. Това е вече не диалог, както сега е на мода да се казва, а своеобразен, публичен монологизъм, тъй като опираме до много съкровени страни.

Между многото причини за назряването на тези проблеми в нашето литературно развитие през последните години ще посоча следните:

Тенденциите на социалистическото развитие на постоянно сближение на народите в СССР и постепенно заличаване на националните различия, са формулирани в Програмата на КПСС. Развитието в тази посока е сложен и продължителен процес. Нациите, както учи марксизмът, са трайни исторически общности, подложени на постоянно изменение. Истинското им сближение, както и заличаването на разликите между тях, трябва да мине през всестрани социалистически разцвет на националните култури, през разкриването на целия им жизнен и творчески потенциал. „... Заличаването на националните различия — се казва в Програмата на КПСС — е значително по-дълъг процес, отколкото заличаването на класовите граници. . . . Партията не допуска нито игнориране, нито раздуване на националните особености.“ По повод на националния въпрос Ленин предупреждава, че „безусловно изискване на марксистическата теория при разглеждането на който и да е социален въпрос е постановката му в о п р е д е л е н и исторически рамки, а след това. . . отчитане на конкретните особености, отличаващи дадена страна от другите в предела на една историческа епоха“.

Като имаме пред очи опита на нашата епоха, ние трябва да имаме смелост да се простим с илюзиите за магическо решение на националните въпроси, да се справим с действителността, да вникнем в парадокса, че в XX век те отново придобиха острота и сила. В тези условия трябва още веднъж да припомним нееднократните предупреждения на партията и

класиците на марксизма, че нихилистичното отношение към националното в социалистическата култура няма нищо общо с нашето учение. Човечеството се стреми и ще постигне създаването на единна общочовешка култура. Но това не може да стане с прибързване, с голословни декларации, по административен път. Само социализмът е в състояние да реши един от най-заплетените и сложни въпроси на историческото развитие — националния. Социализмът създава условия за всестрани разцвет на националните култури и осигурява тяхното сближение на базата на най-големите им достижения. Но днес отново е актуален един епизод от идейната борба на миналия век. В едно свое писмо до Енгелс Карл Маркс се надсмива над социалистите от рода на тези, за които Пенчо Славейков казваше — всички въпроси за тях са оскубани кокошки. „Вчера — пише Маркс — се състояха пренията в Съвета на Интернационала за сегашната война. Пренията се сведоха, както трябваше да се очаква, до въпроса за „националностите“ и нашето отношение към тях. Представителите на „Млада Франция“ (не работници) издигнаха гледната точка, че всяка националност и самата нация са остарели предразсъдъци. . . Англичаните много се смяха, когато аз започнах своята реч с това, че нашият приятел Лафарг и другите, отменили националностите, се обръщат към нас на френски, т. е. на език, непонятен за 9/10 от събранието. След това намекнах, че Лафарг, без сам да разбира това, под отрицание на националностите разбира, струва ми се, тяхното поглъщане от образцовата френска нация“. Марксистите не би трябвало да виждат нищо съмнително в назряването и повдигането ни тези въпроси в наше време. Единственото, което е важно за тях, е да търсят правилното им решение на основата на интернационалния характер на своята борба, да не допускат каквито и да било отстъпки на национализма и шовинизма.

Друга причина — в литературата ни сега се проявяват няколко поколения. Поради интензивността на историческите събития в XX век, те носят съвършено разнороден жизнен и интелектуален опит — от съвременници на Вазов до най-младите днес, дори без спомени от преди Девети септември, погълнати изцяло от въпросите на нашия ден. Разноезичието е обяснимо, възможностите да се намери общ език не са лесни и прости. Положението се усложнява и от по-субективни фактори. Ще припомним това, което е забелязал за новородена България Константин Иречек и към което неведнъж се е връщал Боян Пенев — ние винаги сме страдали от недостиг на историческо познание, склонни сме да мислим, че светът започва с нас и свършва с нас, че всичко може да се обясни от даден момент, а не и от неговата зависимост от предшестващите го събития. Това изтънява често нашето чувство за приемственост, настройва нилихистично към постигнатото. Това се отразява трагично на поривите и развитието на даровитите хора, създава вражди, условия за интелектуални отцеубийства или терористична тарасбулбовщина.

На трето място — обезличаващият, унифициращ натиск на индустриалната цивилизация, на стандартизацията. Съвременният българин, който след 2—3 часа отива в Москва, веднага намира общ език, допирни точки със своите събратя. Ако същите хора съберат бащите си — някой мустакат левент от Тракия и някой синеок богатыр от Поволжието — те ще открият два свята от представи, ярвания, резки живописни отлики. Прибавете към това, че нашият съвременник често не носи друг багаж, освен този, който е в куфара му, и ще разберете лекомисленото зак-

лючение, че барьерите са преодолені окончателно, че сме граждани на света, а не на някакво си отечество.

Между нас има не един лапнишаран на всякакви новости. Индустрията, която с толкова героични усилия се създава в нашите страни, ще създаде при социализма условия за все по-пълно задоволяване потребностите на човека, за неговата жажда за благополучие, ще промени бита и нравите. Този неотвратим процес на модернизация на живота в нашите страни става на коренно различни принципи, има много по-големи шансове да преодолее съпътстващите го отрицателни последици. Но не са изключени и ред аналогични процеси с онова, което става в западните страни, нещо, което виждаме в живота. И никакви възбрани тук няма да помогнат, както не са помагали в историята. Човешката природа и заедно с нея най-чистата ѝ еманация — изкуството, са нещо твърде сложно за възбраните. За тях истински, съдобносно задължително става само онова, което не може да бъде заповядано. На литературата, на изкуството се пада тежката мисия да разгледат човека при новите условия, да му дадат средства за общуване, кураж за живот и дейност. Най-малко простително за писателите ще бъде да се поддадат на измамните видимости на уеднаквяването в съвременния живот, да решат, че можем направо да минем към абстрактните проблеми на целия свят, без да ги видим през националната призма, през историческия опит, нравствените понятия и светоотношение на нашия народ.

В наше време се създаде някаква масова хипноза при оценката на научните открития като нещо несравнимо, съвсем особено, никога невиждано. Като че ли откриване въртенето на земята около слънцето, нейното самотно, а не птоломеевско място в мирозданието са по-малко епохални от което и да е откритие на нашето време. Неочакваността и парадоксалността са черти на всяко велико откритие, във всички времена. Глупавият радикализъм спрямо предшествуващата култура и изкуство търси опора в радикализма на науката в наше време. Но дори и учените разрешават този въпрос не така революционно. „Ако аз виждах по-добре — казва Исак Нютон — то е защото стоях на раменете на гиганти.“ Ако изкуството се променя, то е в онази степен, в която се променя човекът и неговият поглед за живота. Нищо повече. Днес така се спекулира с великите открития, че за някои хора изглежда убедително прибързаното скъсване на съвременното изкуство с неговите национални, народни и социални корени.

Бих искал само да спомена още една причина — посоката за търсене на националните особености в една литература, нейната национална роля и опит е градивна. Това говори, че през последните години се търсят пошироки съзидателни начала и простори за нашата литература.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИЗОСТАНАЛОСТ И ЛИТЕРАТУРА

В кръга на темата ни обикновено се бори с две основни понятия — национална, т. е. българска, руска, английска литература и световна литература. Те са исторически сложили се и поради това динамични понятия.

Повече или по-малко образуването на една национална култура е свързано с общочовешката култура, създадена преди нея. В частност всички съвременни култури са свързани с всемирното значение на античността. Там, където приемствеността е най-пряка, както в ренесансова Италия формирането на националната култура придобива обхватно значение и става нещо като мерило за останалите възраждащи се народи.

Нашата стара култура познава античността във византийска интерпретация. Залезът на една цивилизация трудно можеше да оплоди дивата жизненост на доскорошните племена. По-късно турските нашествия прекъснаха дори и тази близост с една умираща в сух блясък и изтънчена стилизация култура. За разлика от възраждането на други народи, които отправяха поглед към детската непосредственост на античната култура, в противовес на аскетично-духовните начала на християнските средни векове нашето възраждане няма нищо общо с възраждането на антични езически образци, нито с възраждане началата на старата българска култура, връзката с която беше прекъсната. Нашите първи възрожденци имат смътни понятия за Симеон и владетелите на Второто българско царство и почти никакви за културата на преславския и търновски дворове. Там те търсят опори за патриотизъм и национална гордост, а не културни образци.

С образуването на нациите и с националното възраждане се разширява постепенно и самото понятие световна литература, което включва най-разнообразен опит, взаимовлияния, типове, традиции и връзки. Г. В. Плеханов има една математическа формула за тези процеси. Той казва, че влиянието на една литература на друга е правопрпорционално на сходството на обществените отношения в тези страни, а при липса на сходство е равно на нула. Тази формула е прекалено твърда, механистична, за да бъде вярна, да обясни толкова сложни обществени отношения. Маркс, Енгелс и Ленин дадоха далеч по-широки постановки за решаването на тези въпроси. Още в „Комунистически манифест“ се казва, че в началото на XIX век „на смяна на старата местна затвореност идва всестранината връзка и всестранината зависимост на нациите една от друга“. И че вследствие на това „плодовете на духовната дейност на отделните нации стават общо достояние. Националната едностранчивост и ограниченост стават все повече и повече невъзможни, и от многото национални и местни литератури се образува една световна литература“.

Маркс дълбоко е обосновал тезата, че икономическата изостаналост не отрича автоматически една култура на подражание, епигонство и провинциализъм. Понякога виждаме тъкмо обратното. Примерите и образците са достатъчно известни, за да ги повтарям. Националните култури постепенно влизат в световната култура и толкова по-мощно, колкото поради доскорошната си изостаналост подновяват пред човечеството неговите тревоги и безкрайни устремления, влагайки там могъщия потенциал на своето етническо зърно. За германската култура това стана едва във втората половина на XVIII век, няколко века след възраждането на техните съседи, но дори и понятието „световна литература“ дължим на съвършения немец Гьоте. След Лесинг и Гьоте значение за световната култура придоби и онова, което се смяташе продукт на провинциалния германизъм.

Всъщност тук имам предвид главно примера на подвига на великата руска литература. Както е известно, по политически учреждения, икономическо развитие и средно общообразователно равнище Русия през XIX в. е една от най-изостаналите европейски страни. Но ние няма да събъркаме, ако кажем, че проблемите, които роди тази изостаналост, създадоха великата руска класическа литература, към която от втората половина на миналия век и до днес с нарастваща тревога и надежда се връщат и Западът, и Изтокът. Тази мисъл не се нуждае от доказване, тъй като е намерила, блестяща защита в ред изследвания на руската литература, към нея се

връща в своята книга и марксист-литературовед Б. И. Бурсов („Национальное своеобразие русской литературы“, 1964 г.). Ще добавя само, че потресаващият драматизъм на руската литература след Пушкин извираше от въпроса, написан сякаш с кървави букви и породен от изостаналостта — какво да се прави? Нито един велик руски писател, дълбоко ценейки техническия и индустриален напредък на Запада, не си затвори очите пред грозните язви, съпътстващи буржоазното цивилизоване, пред настъпващата пошлост, долен позитивизъм. Всички те се разболяха от нравствени болести, от страдания по Русия, открила свой път и посочила на човечеството други нравствени и обществени идеи. „Много е чист материално — казва Толстой — този европейски живот, но ужасно кален духовно“. Няма значение, че великите руски страдалци се хвърляха от една утопия в друга, че животът неотменно мина по своя път. Той никога и от никого не е могъл нито да бъде спрян, нито прекалено форсиран. Както казваше Томас Ман, „ако нещо изобщо е доказано, то е, че животът няма какво да се бои от духа и, че не животът, а духът е по-слабото, което се нуждае от закрила“. За световната култура стана велико събитие това, че след Запада, уморен и скептично настроен след една революция от Изток, с огромен изблик на национална енергия се поставиха основните въпроси на човешкото съществуване. Изостаналостта на Русия и нейното огнено триене с цивилизацията се оказаха плодотворни за изкуството. Пред техните проблеми изbledна скептицизмът и интелектуалната умора на „напредналите“.

Ние се включваме в общоевропейския литературен живот — едновременно с раждането на нацията, със самоограничаването и осъзнаването си като национална общност. Без извървяването на този път до край, без разкриването на всички потенциално творчески сили на нацията, на нейния исторически опит и дух още никой не е влизал в световната култура. Националното самосъзнаване със своите истински представители движи процеса на духовна интеграция на народите. Проблемът на съотнението между националното и общочовешко е стоял пред нашите духовни водачи, както и в Русия след Белински.

Можем смело да кажем, че най-хубавата българска традиция е да вижда тези елементи в единство, да ги разглежда не като враждебни едно на друго начала в националната култура. Дори в кръга на „Мисъл“ авторитетните изказвания далеч по-правилно и явно са поставяли въпроса, отколкото е прието да се мисли. Общо взето гледището на Пенчо Славейков, преповторено в не една негова статия, кратко и ясно е изложено в статията „Език и култура“: „Нещо ново и ценно в областта на поезията може да се създаде само тогава, когато творческият поглед се взре в проблемите на общия културен дух през призмата на националното схващане“. Ще цитирам и една мисъл на Константин Величков, тъй като тя изразява всеобщо сложилото се убеждение на тази тема у нас до Първата световна война, до времето на по-големи идейни кризи в нашата култура: „Литературите на повечето народи — пише той — са преживели по един или повече подражателни периоди, но само ония са достигнали до високо развитие и са успели да получат всемирно значение, които като са преброили тия периоди, са се развили по-нататък на самобитна народна почва“. Както виждаме, освен в периоди на значителни идейни кризи, се разглеждат в тяхното единство. Това е израз на демократически традиции, на национална търпимост и толерантност, на самокритичен и чужд на шовинистични екзaltации национален темперамент.

За липсата на полюси, на големи крайности у нас, които да характеризират цели периоди от нашето развитие по този кардинален за всяка култура въпрос, има значение едно важно обстоятелство. С хода на нашата история все по-ясно и ясно е ставало, че бъдещето ни като народ зависи от нашата откритост за другите народи, от нашата национална многостранност, търпимост и способност за сближение с Русия и Европа, че иначе за нас няма спасение — врагът от Изток е непосилен, сами не можем да се справим с него и другите мислят не мислят за нас, ние с упование и надежда мислим за тях. Това естествено е имало и своите отрицателни последици, настройвало ни е овчедушно към решението на кардинални въпроси, давани от по-силните и по-напредналите, бързо сме заемали онова, което още не сме били подготвени да преработим и т. н. Тъй или иначе — темата национално и всеобщо, Запад и Изток, не приема остър характер, няма онова значение, което ѝ се дава в не едно литературно развитие в аналогични периоди от историята. Дори излишна придирчивост не би могла да открие в нашето духовно поле ярко очертани партии на славянофили и западници. Приемането на християнството, оставането в рамките на християнската религия по време на турското робство в голяма степен предreshават този въпрос, защото какво е християнството, ако не „духовно европейство“ за времето си. Но — по-важното е, че нещата в нашата история се сложиха така, че Изтокът за нас беше мюсюлманския свят, на когото останахме чужди, а очите ни за спасение са били насочени към Европа и главно към онзи Изток, който се нарича Русия. А нейната същност, независимо от азиатщината, е неотделима от Европа и европейската мисъл, още повече в нашите очи. В самата Русия темата Запад — Изток датира от реформите на Петър Велики, от когато датира и тъй нареченият „източен въпрос“, интересът на Русия към християните в Турско и бавното пробуждане на нашите надежди за избавление.

Погледнато исторически, всичко това помага да се обяснят някои от най-добрите черти в нашия национален характер — търпимост, способност за общуване и сближение с чужди култури, бързо възприемане на доброкачественото чуждо. Говорят, че копривщенската архитектура има много заемки и навярно това е така. Петко Каравелов е казал, че кога шоп мине край копривщенска къща той се кръсти — мисли я за черква. Но колко органично е претопено всичко от националния поглед и гений, с каква вътрешна свобода за превъплъщение е изградил това, което днес може да се смята за еталон на чисто национална линия. Но както казах, всичко това се съпътствува от благодушие, прекалена доверчивост към посилните и напредналите, чувство за културна непълноценност, които могат да обрекат на незначителност в духовната област. Изостаналостта ни от другите в миналото е била голяма. Но в духовната област трагедията е могла да се обърне в наша полза. Изхождайки именно от патриархалните и самобитни основи на нашия живот в един крайно противоречив и сложен свят, ние сме могли да подскажем свои разбириания за големите въпроси на живота, да ги осветлим от други и неподозирани страни. В периоди на духовни кризи е особено очевидна тази черта на нашата интелигенция, нейните клатушкания и подражателство, нейното катунарство из катуните на европейските моди.

Както е известно, след Първата световна война Европа беше наводнена от расистка ненавист, национални вражди и авторитарни идеи. По всички тези въпроси нашият народ има неподражаем здрав смисъл, мъдри гледища, анекдоти. Със свойственото му чувство за присмех и реалистичен

усет той умее да види края на подобни безумства. Той не успя фанатично да намрази дори петстотингодишния си поробител. Освен исторически опит, той имаше и богат съвременен опит — мекедонските терористи и българските фашисти играеха вече на световна сцена, преди светът да е видял хуманното, истински одухотворено лице на българина. По всички тия въпроси имаше какво да кажем. По това време се зараждат и осъществяват например социологичните и психологически интереси на Антон Страшимиров към характерните особености на нашия народ и неговата историческа съдба. Ако мисълта на Страшимиров, през която преминаха всички модни ветрове на времето, е пазила творческа, а не подражателна връзка с големите психози и въпроси на века, опирала се е повече на опита на нашата среда, т. е. умеела е да го цени в един по-висш интелектуален план — той можеше и щеше да каже много повече за бесните фурии на омразата, деспотизма и нетърпимостта у нас и Европа. Но неговата мисъл се смущава от Европа, нашите рамки винаги са ѝ изглеждали тесни, колибарски. Той не може да даде истинска стойност на българските понятия в сравнение с онова, което идва от Европа. В последните работи на А. Страшимиров върху Стамболов и други наши политически дейци явно се чувства неустойчивост пред „европейските“ ветрове, пред натиска на авторитарните идеи.

Как да не съзреш във всичко това липса на национално достолепие и оригинална мисъл, неустойчивост пред силата, лековерие в едни или други програми и естетически манифести! Как да не видиш незрялост и неумение да се цени една „изостаналост“ в по-висш интелектуален разряд, в областта на нравствените категории, където „напредналите“ могат да се окажат слепи. Тук, разбира се, е отразена драмата в цялото творчество на големия наш писател. Той сякаш не принадлежи на никоя етническа област в България. Ако не се оправите с регистъра, трудно ще отгатнете, че е от Варна. В прозата му няма нейния специфичен аромат, морето, гагаузите, „духа на мястото“. Не една негова неудача се дължи на разредения въздух в романите и разказите му, на липсата на художническа съзерцателност, която се опира на своя почва, възпява и опява своята среда, нея издига до „световни проблеми“.

Висотата, до която стига една интелигенция и култура, може да се измерва твърде успешно и точно с това как тя умее да цени най-древните паметници, фолклор, народностни понятия, предшествуващата я култура. По думите на Пушкин всички руски писатели от XVIII век с презрение са гледали „към всичко старо, народно“. А той се е чувствувал далеч повече свързан с това „старо, народно“, отколкото с непосредствените си предшественици. Така и у нас в началото на Възраждането са се изумявали, когато Юрий Венелин иска да събира фолклорни материали — защо са тези суеверия, тази простотия!

За да свърша с този въпрос, трябва да кажа — изоставането ни в началото е, разбира се, трагедия, последствията са грамадни и още неизучени. Но това е трагедия, която може да бъде представена пред нас и другите с национално величие и достолепие, сама в известен смисъл да стане творчески стимул.

Един афоризъм сравнява националната същност на изкуството с наивността — когато я съзнаваш, тя вече липсва. Както всеки афоризъм и този отразява с а м о едната страна на истината. Философите също отнасят народността и национален елемент в изкуството главно в тъмната и сложна област на таланта, на природното и стихийното. Като проблем националният характер на изкуството сам по себе си не занимава „творческите епохи“ в литературното развитие на нациите, той не занимава народния певец, Христо Ботев, Иван Вазов, Л. Каравелов, Елин Пелин, Захари Стоянов. Или по-точно — те нямат понятие за него в този смисъл, в който го разбират творците по-късно. Те имат самочувствие, че възплъщават националния поглед, не се чувствуват обособени от нацията, не могат да я видят „от страни“. Те са „вътре“ в нейното още топло лоно. Те могат да имат представа за разнородните елементи в нея, но не и за истинските размери на класовото и психологическо отчуждение вътре в нея. „Пиша така — казва Захари Стоянов — каквото правят, говорят и мислят българите, па където му излезе краят“. Тяхната национална същност е спонтанна, органична и непосредствена. Ако използваме терминологията на Шилер „наивните“ художници са народности и национални по същност, според характера на самото си творческо съзнание. С това, между впрочем, трябва да се обясни и фактът, че националният характер на българската литература се създаде тогава, когато към самата тема имаше далеч по-малко интерес. Тази тема е често безплодна като естетическа ценност, когато е щедро плодотворна като философия, критика и критическа история.

От началото на века, нещо, което е във връзка с укрепване на критическото съзнание и самопознание, с натрупването на материал за размишление, с използването на най-колоритните черти от националния характер и свежи обрати на езика, виждаме, че темата за националния характер и специфичната съдба на нашата литература се налага все по-настойчиво в литературния живот. Мощният критически дух на Пенчо Славейков вече се дразни от Ботевите изблици, трудно преводими на езика на логиката. Той търси националното там, където е предназначено национално. Покрай кръга „Мисъл“ мина един от най-дълбоко и „наивно“ националните художници — Елин Пелин, но те ценяха и предпочитаха рационалистичната национална орнаментировка и стилизация на Петко Тодоров. Д-р Кръстев, Пенчо Славейков бяха разяждани от неутолим глад на ума, от жажда за дълбокомислени алегории, естетически програми, критическо обяснение на нещата. Този гладен ум не можеше да намира нищо за себе си в „шопските истории“ на Елин Пелин.

Вярвам, че приемате условността във всички тези понятия, с които искам само да изразя някои по-сложни нюанси на създадала се ситуация. Защото имате пълно право да възразите — Пенчо Славейков, а не друг беше от най-редките и благородни ценители на народната песен, а ние не познаваме нещо по-прелестно наивно от нея? Това е така. Но тук, освен влиянието на немския романтизъм и неговите теории вече играе роля и едно важно обстоятелство. Въпреки всички противоречия на Славейков, въпреки че ние и още по-малко той, можем да забравим чий син е, по-важно

¹ Тук и по-нататък понятието „наивитет“, „наивен художник“ и т. н. се употребяват в определен смисъл на спонтанност. Някои несведущи хора са готови да идентифицират тези понятия с понятията глупост и некултурност. Но те забравят, че първият, който го употребява — Шилер, смяташе Гьоте за наивен художник.

е друго. Славейков беше преодолял, и за нас това има капитално значение, полуинтелигентщината, на която спират мнозина, когато се лишат от своя наивитет и простодушие. Едва ли Славейков е ненавиждал някого тъй, както този слабокултурен българин, този недоук, за който Иречек предупреждаваше, че е най-голямата опасност за късно освободилата се страна. За него Славейков казваше, че му е чужда народната песен, тъй като в нея отсъстват декламацията, изкълчени чувства, звучни рими и външни украшения, каквито с пълни чували му дава изкуствената песен.

Отношението на нашата наивна националност във всичките ѝ форми, та до най-просташката, към цивилизацията, учеността и придобивките на Европа дълго време си остана централен проблем в духовния живот. На байганьовски народното — „Европа ли? Че не я ли зная аз тази Европа! Пет пари не давам аз за твоята Европа!“ — още в същите години, сякаш в спор, се обажда идилличната народностност на Вазовите Стремски и Невянка. Те също се разхождат из Европа, но разходката е в тяхна полза, в ущърб на чужденците. Те са достойни събеседници на всеки европеец, докато не всеки европеец е достоен за тях. Конфузни грешки правят не те, а европейците, които непрекъснато ги вземат за руси, бъркат Румелия с Румъния и смятат Петър Карагеоргиевич за български княз. Така в съставки се раждаше и укрепваше критическият самопознавателен процес вътре в националния духовен живот, вътре в националната култура, където критическото мислене следваше откритията на „наивните“ художници за основните особености на българския характер и национална съдба. Или, казано с други думи — съзнанието за творчество догонваше творческото съзнание.

Постепенно в този процес плодотворите на сантименталното отношение към народа (нещо, което се определя от класовото разслоение, въпрос, на който се спирам специално в друга работа, виж. сп. „Септември“, кн. 1 от т. г.) започва да се лишава от художествено значение, да се изпразва от съдържание. Такова значение, ведно с неподправената националност, придобива все повече онази народност, която истински съзнава себе си, своите връзки, своето място в народния живот. Истинската наивна националност, чийто възможности никога не се изчерпват, се оказва все по-често и по-често податлива на тежки и непреодолими кризи. И друг път е ставало нужда да се привежда примерът с Елин Пелин. Но скоро в сп. „Септември“, кн. 2, от 1965 г. Симеон Радев говори на тази тема като непосредствен очевидец, а не произволен тълкувател. Ето какво пише той: „Печалното е, че Елин Пелин вече отдавна, да кажем от около 1922 г. беше почти спрял да пише. Тук се поставя една загадка за историята на новата българска литература: защо един писател, непретърпял никакво разочарование, нито загубил нещо от своето здраве и сили, носен от успеха като на криле, спря да пише! Тази загадка не е трудна. Това е пак същият въпрос за съотношението между талант и ум. Най-простата аналогия може да се намери с най-непосредствената човешка дарба — гласовата. Ако гласът не се школува, не се разработи и подготви за дълъг живот, след като се изпее най-непосредствените и може би най-чисти и сладки песни, той секва. Елин Пелин „загуби глас“. Вече всеки, който останеше само при дарбата, рискуваше да загуби глас дори и в разцвета на творческите си сили. Аналогията наумява още нещо. Ако се съди по тази най-непосредствена дарба българите са щедро надарен народ, нашите певци на световните сцени го доказват. Но ни липсва школа, подготовка, оставаме на бо-жата дарба, бързо „губим глас“. Нищо освен да спре не оставаше на Елин

Пелин, след като издя най-хубавите си и „наивни“ песни. Той не беше подготвен да транспонира непосредствените си впечатления, необикновената си наблюдателност и шопска подигравка в сферата на преосмислянето, сферата на „циклизацията“ на разказите върху по-общи идеи за националната и човешка съдба. Това е неизлечимия, злокачествен рак за „наивните“ художници в нашия век, това е кризис на органичния талант в класически вид. В по-други степени тази болест е позната още на Вазов след „Под игото“, на Йовков през 30-те години, на Фурнаджиев след „Дъга“ и т. н.

Ние знаем усилията на Емилиян Станев да разреши тези въпроси за себе си. „Иван Кондарев“ е колкото живописен, толкова и проблемен роман, в който пластическото начало трябваше да съжителствува с философското. Един от най-непосредствените художници в съвременната литература беше опрял до метафизичните проблеми на историческата ни съдба като народ, до пътищата на нашата интелигенция, до целите и средствата на обществените борби. У Емилиян Станев виждаме естествения интерес към национално-специфичното, към българския колорит и природа, към особеностите на нашия национален характер. Душевността, битът и съдбата на този народ са постоянният му интерес, но за него те не са външни атрибути, той търси общия им смисъл. Това го отведе към романа, към „Иван Кондарев“. Имаше нещо симптоматично в усилията му да преодолее кризата на наивните художници, да повдигне камъка на философските въпроси на нашата история на върха на пластическия си дар. В една статия се помъчих да направя паралел между Емилиян Станев и един толкова ярък негов „антипод“ в нашата проза като Светослав Минков. Сега това би ни отвело много далеч. Искам само да допълня, че в резултат на развитието на националния живот в литературата съжителствуват законно един художник, у когото всичко върви в съпоставление с величието и мъдростта на природата и друг, у когото природата е шутовски декор и всичко се съпоставя с достиженията на градската цивилизация.

Късно е за каквото и да било народофилство. В том първи от новото издание на народните песни Иван Бурин обяснява, че е поправил стиха:

Мина време, три недели време, . .

на:

Мина вече три недели време. . .

„Така — казва той — е по смисъла на действието“. Какво понятие имаме ние за „смисъла на действието“, вложено от народния певец? Интересно е тук съзнанието, лишено от чувство за дистанцията, за светлинните години разстояние между наивната поезия и плоският възглед за смисъл и действие. Само тогава можем да решим, че и ние сме така народни, дори повече, ние сме съзнателно народни и можем да наденем шапката си върху свещените дарове на миналото. С това може да се обясни и мумифицирането, балсамирането на народното в много съвременни поетически и прозаически стилизации, които като всяка форма без живот вдъхват ужас.

Пример за неподправена народност в нашата съвременна литература, освен ред други, беше трилогията на Димитър Талев за Македония. Сложната съдба на Македония поддържа и до днес у Талев живи и парливи като въглен тези патриархални отношения, напомнящи епохите на обичайното право; несъществуваща и по-жива от София за него Преспа; хората, които са пленили детското му въображение, които той е оставил там и които са непроменени, неподвластни на времето и го съпътствуват цял живот. Не случайно „Железният светилник“ беше най-великолепното от

тази общо внушителна трилогия — в нея се разкри с цялата си щедрост стихийно националното съзнание, с всичката му устременост към един идеал, с цялата му българска същност.

Ще се спра на един пример от свършено друго естество, в който можем да видим цялата прелест на изповедността и неподправеността в изповедта на един комунист. Става дума за повестта на Александър Геров „Неспокойно съзнание“, напечатана в кн. 10 на „Пламък“ — 1963 г. Нашият печат си направи оглушки за нея. Трудно е да се говори за съвременната литература, като се заобикаля това събитие. Това е изповед, пречистващо откровение за едно време, онази добра вест на сърцето, която сближава душите. Повестта заслужава обстойно социологическо, етическо, психолошко и философско разглеждане. Тук ще се спрем само на това, което има връзка с темата ни.

„Неспокойно съзнание“ не прилича на нито една позната ни българска книга. Светът на болното, свръхчувствително съзнание, на сенките и раздвоението в нея е органичен, прост и ясен както битовият свят, кристализирал в устойчивите форми на познатата ни традиция. Никога тъй естествено духът на един българин не се е чувствувал освободен, не се е вглеждал с такова любопитство в себе си. Никога след такова напрежение не се е връщал към усещането на своята единосьщност със зайчетата и гълъбите, с всичко живо, с корените и изворите на съществуването. Рядко откъм тази страна са ни поставяни „детските въпроси“ за абсурдите на смъртта и живота, на щастието и нещастieto. Ние не познавахме толкова чисто, почти клиническо изследване развитието на една болест на съзнанието, отиване в тъмните му лабиринти със светъл, чист поглед, за да се прославят отново гигантските му възможности, способността му да поддържа дори и физическите ни сили. Нашата литература знае физическата радост от труда и неговата целебна мощ, но не беше го благославяла след безкрайна умора на съзнанието, заплетено в собствени си противоречия, не беше го чувствувала тъй родствен на щастието.

И все пак „Неспокойно съзнание“ е българска, много българска повест, защото е човешки проста, искрена, неискусима и става човешки документ и за литературното развитие. Можем да разберем порива на тази млада и красива девойка към познатия страданиято герой на повестта, нейната свежа целувка по сбръчканите му устни — това е поривът на младостта към героизма, съчувствие към непосилното човешко страдание. Младешта дарява своята любовна целувка на комуниста, който е имал нравствен кураж и човешки думи да разкаже правдата на своя живот. Неговото чувствително въображение е умирало с умирающите и страдало със страдащите, правило е от поетите комунисти и от комунистите поети. Болестта на това въображение и съзнание е болест свещена, това е разболяването на мидата, която ще роди бисер, висш словослов на здравето, хармонията и нормалността.

Нормално и безпокойно съзнание! Мина не много време и ние виждаме, че неспокойното съзнание е било нормално човешко съзнание, в него по-вярно е отеквал всеки фалш, всяка лудост, всяка неестественост и нечовещина, докато „нормалното“ съзнание бързо се е превърнало в оръдие за приспособяване към пошлите условности на живота. Само това неспокойно съзнание е могло да издържи в края на краищата, да побере непосилното давление на епохата върху себе си, логиката, морала и човешкия характер. По него виждаме кървавите белези на времето, на нашите усилия и тревоги. В него като в кристал са се утаили и приели точна,

ясна форма поривите към истината, справедливостта, честността и издръжливостта в една тежка борба със силите на стария свят.

„Неспокойно съзнание“ е човешки документ за българския комунист, за покрусата в доверчивото му сърце от обследвания, шпиономания, характеристики и подозрителност. Това е повест за бавно действащата, но сигурна отрова на съмнението в човешката искреност и почтеност, за времето, когато нашето чувство за хуманност изживя тежка криза.

Човешко, много човешко е всичко в нея — от безумната идея да съхраниш и върнеш от гроба близките си, до раняващата грубост на отречени от самото наше общество порядки, допирали се безцеремонно до едно тяло без кожа. Тя е добра вест не само за сърцето, но и за бъдещето на българската литература, за нейната чувствителност и съвест.

НАЦИОНАЛНОСТ И ИНТЕЛЕКТУАЛИЗЪМ

Ако се съди по някои естетически лозунги, стихотворения и разкази през последните години може да се помисли, че ние преживяваме своеобразен Sturm und Drang на мисълта, дързък натиск на интелекта в поезията, прозата и драматургията. Сякаш пойните птички отлетяха от нашата градина и в предвечерна дрезгавина богинята на мъдростта я населява с мрачни сови.

С понятието интелектуализъм се бораи особено активно и не особено разумно през последните години. В марксистическата естетика то се употребява и без кавички, но само като се държи сметка за цялата му условност. В критиката то изразява някои нюанси и отличителни белези на съвременното художествено мислене.

Естествено е разумът и неговите необятни възможности в изкуството да упражняват сега магическа притегателна сила върху нас. Ние не познаваме големите разочарования на Запада, където опиянението от разума има пет-шествековна история, където още Ренесансът създаде представата за човека-бог, построил на земята своето щастие и рай, разрешил всички световни загадки. Трябвало е да минат векове история, на сцената да се появят пролетариатът и революционните епохи, да започнат големите катастрофи, та във втората половина на XIX век да видим декаданса на една цъфтяща култура, където разумът приготвя най-силните отрови срещу самия себе си, стига до самоунищожение и скръбна капитулация, подготвя добра почва за лоши инстинкти.

Освен това — социалистическото движение идва в името на преустройството на живота на нови хуманистични начала тук на земята, без бог, а, както е известно, всяко прогресивно движение в историята обожават разума, предизвиква и апелира към рационалните сили в човека, обуздава, а често и не забелязва неговите разрушителни инстинкти и неочаквани протуберанси. Когато към всичко това добавим колосалния напредък на науката в нашия век, дело на човешкия разум, нейните необятни и дори чужди за усещанията открития и устремления, ще разберем всички апели за разумна и целесъобразна канализация на поетическите преживявания и наблюдения, за концепционалност и конструктивност в творческата област. Това е човешка борба с хаоса, трескаво търсене на твърди опори в света на разпадането и нови сближения в света на отчуждението.

Срещу всичко това няма какво да се възрази, най-малко марксистически школувани умове могат да му се противопоставят и да отминат без обяснение новите явления в духовния живот. Единственото, за което те могат

да предупредят в случая, е необходимостта от историческо познание на предмета и да се държи сметка за специфичния опит и същност на изкуството.

Една подробност в поемата на Любомир Левчев (сп. „Септември“, кн. 3, от 1965 г.) ми направи впечатление. В нея поетът с присъщата си находчивост и увереност отговаря на всички въпроси от милиционерския адресен лист. Той поменавя и графата националност, но я оставя без отговор. Това може да е разсеяност, може и да не му се отдаде сериозно значение. Защото някои от работите на Левчев в „Но преди да остарея“ наново предразполагат към него, виждаме неподправени трепети от динамиката на времето, широк замах и поетическа мисъл, които получават сполучливи реализации. Помпозността в някои по-раншни стихове се замества от изстрадани мисли, дръзките заявления придобиват личен акцент, биографична автентичност, лириката — гонена и възнеща от преднамерени тезиси, от твърде смътни и студени понятия за поезия — властно нахлува през пукнатините на едно поетическо улягане. И все пак — празнотата остава. Тази най-трудна графа в творческата биография, която поетът сам е отворил и оставил непопълнена, не може да се запълни със словесна игра. Попълването е еднозначно с навлизането на повече въздух в стиховете, български краски и колорит, съдбоносно обвързване. Иначе философските и конструктивни решения се израждат в абстракции, в словесни ребуси, щом се лишат от национална почва и жизнен човешки опит.

Най-силно настройваше срещу себе си нашият интелектуализъм с преднамереност и подражателност. Защото там, където залагаха често само на мисълта, отсъствува оригинална мисъл. Там, където слагаха всичко на картата на културата — липсва култура. Там, където жертвуваха в името на философията, музиката на стиха и националната краска — с удивление откриваме бедно и незряло умуване. Зад високомерното отношение към миналата традиция виждахме снобски и парвенюшки пози, нетърпение да се намери място под слънцето.

В по-висок интелектуален смисъл подражанието е нещо твърде сложно и не всякога осъдително. Понякога чуждата мисъл дава подтик, там откриваш по-вярна формула за собствения си опит, в ред прийоми виждаш свои търсения. Понякога може да се почувствува „ограбен“ предварително. Но не бива да забравяме, че колкото българинът обича да подражава, да се изравнява с напредналите, толкова той не може да подражава. Защото интелектуално ценното подражание е привилегия на подготвения, на суперкултурния ум, който творчески се чувства слаб. А точно това често ни липсва, дори когато по вътрешни потребности и тежнения се обръщаме към опита на другите.

Ако нашите интелектуалисти добре познаваха родословието си, те безспорно щяха да открият своя праotec в лицето на „Ахасфера на Възраждането“, неистовия Неофит Бозвелията. Този ненадминат диалогист, който оплаква България както пророк Иеремия — разрушения Йерусалим, е казал за писатели като себе си: „трябва да имам небето за хартия, морето за чернило, свободата на Златния век, да призова из стихотворците боговдъхновеното цар-пророк Давида, чудното Омира, дивного Вергилия, чудесното Овидия и плачевно-ридателя Йерусалимското пророк Иеремия — за да ми спомогнат оживително да изложи и обстоятелно да ти го, мила мати, предложи“.

Нашата съвременна култура познава естествен и затова необходим, национално значим интелектуализъм. Блестящият стих на Валери Петров, неговата всепроникваща ирония и съзнателно усилие към детски свежото

и простото са органични както у Фурнаджиев кървавите видения, у Г. Караславов бита и социалните борби на българското село, у Радевски чувството за съдбовна връзка с освободителното движение на комунизма. Валери Петров и неговата поезия са законни деца на нашия интелектуализъм, на по-широките ни връзки с други култури, на дълголетни културни напластявания. В тази поезия отново ще видим „живописна България“, но вече пропусната през по-изтънчени филтри, през контрола на едно съзнание за творчество и изчерпателно владееие на стиха, през познание, което естествено предшества и стимулира поетическите инвенции. Непосредствените изблици на поетическо въображение у него се компенсират със строга мярка, вкус, култура и свършено знание на своята поетическа задача. Грациозната лекота и изящество на стиха му ни станаха разбираеми и близки, както непосредствените и безформени избухвания на най-спонтанните наши поети. Картината на цяла стара България в „На път“ е така сочна и жива, че усещаме треската, хаоса на цяла военна България и мъчителната носталгия по мирния „стар Стъргелски хан“.

... И жумиш ти, и чувстваш ясно
как лети през големите дни автомобиля стария,
не отделния пътник отпреде, във ляво и дясно,
а — и чужда, и своя, и тъмна, и пъстра България.

Законен плод на това по-интелектуално насочено изкуство у нас беше прозата на Димитър Димов. Той преосмисли залеза на нашата буржоазия след един младежки космополитизъм, който го беше водил по неизбродните европейски идейни течения на века. Национално отличителното той видя и пропусна през едно съзнание, пленено от изключителното, търсено навсякъде и намерено плодотворно в живота на нашите търговци на тютюн. Защото ги видя в пожара на един залез, в светкавиците на една революционна буря, където се сгромолясваха в потопа на своите исторически грехове. Мисълта, която свързваше историческите и човешки събития с тютюна, играл такава роля в нашата история, е вече зряла, преодоляла онова страшно разстояние между своите блуждения в света на културата и собствения опит, опита на националната история. Само преминаването на това разстояние свързва началото и края, преодолява смъртта на изкуството в интелекта и го опложда за друг живот.

Навремето, при обсъждането на „Тютюн“, Димитър Димов бе обвиняван в космополитизъм, у героите му не намираха достатъчно национална определеност. Тогава критиката не можа да забележи, че националното в белетристиката с романа на Димов живееше нов живот, върху друга основа. То трябваше да се търси не във външните орнаменти, а в обобщената мисъл за нашата история и съдбата на българската буржоазия. Какво по-типично нашенско от участието на неговата Ирина! Но и неотдавна Ст. Ц. Даскалов в едно интервю повтори старите съображения, като каза, че картеницата в ръцете на Шишко е испанска марка ала Хемингуей, а кръчмарят на Димов прилича на американски будкаджия. Нека оставим настрана факта, че наша мярка картеница Шишко нямаше как да има в ръце. По-важно е, че Даскалов търсеше националното във външните атрибути, като пришит орнамент и задължителна битова подробност. Независимо от липсата на външни отлики, „Тютюн“ беше национален роман и по простата причина, че разширяваше терена за романа ни, извеждаше го от битовия кръг по пътя към историята. Той повиши нашата мярка за роман. Днес гиздавите национални костюми на героите не достигат, ние искаме да видим какво има под тях.

Ст. Ц. Даскалов безспорно е силен, органичен и разточителен художник. Той е дълбоко свързан със сложните процеси в съвременното село, с невидимата отвън борба между страстите, нагоните на довчерашия собственик и колективистичните обществени начала. У него ще намерим всичко това в почти натурален вид, с цялата му виталност и национална стихия. По романите, повестите и разказите му могат да се наблюдават бурните процеси на преобразуванията в нашето село. Но не можем да не отбележим вече как неговото дело губи — от елементарното равнище на идеите, които трябва да сцеляват този хаотичен и щедро разпилян свят. С годините все по-ясно става, че Даскалов пропуска съдбоносните дни; в които ще го осени онази сумираща смисъл за неизчерпаемия му запас от жизнени наблюдения, онази мисъл за историческата съдба на нашето село, която ще осмисли станалото.

Спомням си едно изказване на Константин Константинов за Илия Волен. Той казва, че у Волен събитието не властвува, а се подчинява на художествената мисъл. Това показва, че с Илия Волен, а преди това с Георги Караславов нашата селска белетристика познава обузданата стихия на таланта. В този смисъл трябва да се съгласим със Симеон Султанов, който казва, че Илия Волен е „от тези малко на брой белетристи, които донесоха в българския разказ нещо оригинално“. В неговия суров реализъм, в този свят на диви души, пралюбов и прастрасти, където дори слънцето принадлежи на земята, а не на небето има мярка, строгост, чувство за стил. Безкнижност и вроден усет за стил виждаме и в трилогията на Крум Григоров „Сред народа“.

Всичко това говори, че едновременно с появяването на „градската“, по-интелектуално насочена поезия и белетристика в националната литература с Димитър Димов, Валери Петров, Атанас Далчев, Богомил Райнов, Андрей Гуляшки, Павел Вежинов, Емил Манов и др., еволюция търпи и ще претърпи и литературата, която по нашите съвсем условни обозначения наричаме „селска“ и смятаме национална по рождение.

Във връзка с перспективите на националната литература заслужава да бъде поставен, макар в най-обща форма и един друг въпрос. Читателският вкус може да диктува до известна степен тиражите, но би било грубо и примитивно да диктува литературните оценки. Но не можем да не се съобразяваме с някои факти. Иначе рискуваме да се обречем на херметизъм, на постоянен и мъчителен монолог на себе. Безпрецедентният случай с драмата на Камен Зидаров, издържала повече от 300 представления в Народния театър, не може лекомислено да бъде заобикалян. Освен безспорните качества на пиесата, голямо значение имаше и още нещо — тя представи един от най-драматичните епизоди в националната история, съдбата на един от най-трагичните български царе. Обработката в народностен дух и патетика оказаха своето влияние. На едно от представленията водих мои съселяни и си спомням как непрекъснато стояха напрегнати, наведени напред, а в антрактите желяха да отидат и се разправят с предателите. И всъщност ние не сме чак толкова далеч от времената на „Геновеа“, колкото често си въобразяваме. Навярно си спомняте истинския народен отклик, който имаха романите на Димитър Талев. В подобни случаи изведнъж разбираш колко младо е слънцето над България, колко просветителски и традиционни възмущения на народа й, колко ранни и навяня признаците на умора сред една класичност и жизненост. Някога в казанлъшкото читалище са играли Метерлинк, а в салона мъжете сядали на

една страна, жените на друга, по турски тертип. Тази невъобразима смес между Метерлинк и феодални привички е фантастична и оригинална.

Българската струна у нашия читател и зрител е съкровена и отзвучава при всяко подръпване от майсторите. В новата си стихосбирка „Чайките почиват на вълните“ Павел Матев е намерил силен и точен израз на това чувство.

Че всеки ден
животът ни догаря,
че всичко тук
догаря като свещ,
остава само
името Б ъ л г а р и я,
велика като кръв или метеж.

В най-съкровената си дълбина писателят и читателят са единосъщни и тук те могат да намерят разбиране. Защото — „Не сме ний птици прелетни. . .“ казва същият поет. Гнездото ни е едно.

Плодотворността на това приближаване до изворите на живота и вдъхновението можем да видим в последните две книги на Камен Калчев, широко известни вече на читателите. Още в „Живите помнят“ един негов герой заявяваше, че писателите трябва да намират „нежната, интимна струна“. Но това бяха декларации. Неговата проза си оставаше до известна степен безлична, без акценти. В новите си книги, особено в „При извора на живота“, Калчев намира свой глас и свой ъгъл на зрение, връща се към трайни и съкровени въпроси за времето, за себе си. Прозата му някак подмладя, излезе от познатата унилоост и равност.

Наша е пословицата — чуждата кокошка изглежда като пуйка. Ние често можем да забележим наши писатели, кога по вътрешна необходимост, кога по навей, се мъчат да излязат от кожата си, не ценят достатъчно това, което носят, прахосват много сили, докато се доверят на своите очи и ум. След първите работи на Ивайло Петров, отличаващи се с черноземна сила, сочен език и добруджански колорит, той отива към някои твърде рисковани експерименти. Вместо да задълбае на познатата му почва, оттам да извлече своите проблеми, сега той привнася проблеми отвън и разкрива свои слаби страни. Драгомир Асенов в двата познати ни романа от трилогията „Под сянката на Херострат“ в известен смисъл направи обратното. С острия си вкус за идейните борби, за нравствения и миросгледен облик на своите герои, сега той предпочита да се опре главно на бита, на достоверността на хрониката.

В последните разкази на Васил Попов можем да видим плодовете на едно развитие. Той показва и воля и характер да намери своя глас и своята почва. Васил Попов сега е по-склонен да вярва на собствените си наблюдения и преживявания, върху тях основава идеите на разказите си, става по-естествен, няма го напрежението, което намирахме в по-първите му работи. Намирам дори грамадна разлика между два негови разказа в „Пламък“ — този за старите учители и „Паратикя“. Първият е изкуствено усложнен, абстрактно-замисловат, докато вторият е негов по тон, чувство и мисъл, една артистична импресия, в която е уловен жив миг.

При зачестилите усилия по посоката на интелектуализма ние сме длъжни да припомним уроците от историята на нашата литература. Разбрани не в школския им смисъл, те могат да манифестират цяла мъртва редица от безплодни смокини на лицейска ученост, интелектуално жонгльорство и умуване.

Днес нашата интелигенция има всички възможности да преодолява комплексите на едно трагично минало. Когато в една статия споменах за „Беронов комплекс“, имах предвид драматичната съдба на един от най-знаменитите българи — д-р Петър Берон. В жизнената и интелектуална участ на д-р Берон има нещо мистериозно и символично за нашата интелигенция.¹ Историята му е трогателно българска, в нея има нещо гениално на зряло, кралимарковски замах и колосална енергия на една зараждаща се култура, която няма капиляри, по които да протича целесъобразно. Това котленче, абаджийско чираче, още съвсем младо ни даде весело съкмен буквар, по който срича цяла възрожденска България. Той препоръча педагогическа система на обучение у нас, която дори тогавашна Англия счита за най-съвършена. Той е в българските потребности и на световно ниво.

Но отгук насетне д-р Берон е разсечен на две, едната му половина остава при нас, а другата не може да намери място никъде по света. Погълнал тежката ученост на германските университети, законният учител на нашия народ става „многоучений муж“, чиито произведения и до днес не са преведени на български.² В странната амалгама на енциклопедизъм и славянофилство, теология и последни научни открития, поетически прозрения и схоластична игра на ума, аристотелизъм и набожност на д-р Берон, има средновековна алхимия, страст към знания на новопокръстен и скорозрял Фауст без почва, история и корен. Първият светски българин, както сполучливо е наречен на фона на тогавашна Европа, напомня фигури, познати и няколко века преди това. Направил усилие да прескочи всички етапи, които ние сме пропуснали, той получава анахроничен оттенък за историята на други народи. Титаничните усилия на Берон, направени с великолепно самочувствие, страст и енергия — това е нужно и нам — но те можеха да растат за света действително пропорционално на значението им за България. Д-р Петър Берон можеше да открие на Европа нещо по-важно от онова, което е било преди потопа. Той можеше, имаше гений да открие духа на един народ, за който тъкмо по това време нищо не се знае. Тъкмо тогава с помощта на Русия получи свобода Гърция, автономия Сърбия, Влашко и Молдова, а за българите едва се споменава. Дори ако Берон съхранеше чисто философски интереси, неговата космогония би спечелила, ако изхождаше не само от Шелинг, но и от нашите поверия, от схващанията ни за смъртта, от манихейските предания за борбата на враждебните сили в света, все неща, които са го интересували. Но горд със своята ученост, той престава да цени това, което носи в кръвта си, за да стане пленник на чужди суеверия.

¹ Голяма и сложна задача за нашите съвременници е написването на история на българската интелигенция, паралелно с история на литературата. В нея ударението ще се сложи на личностите, техния ръст, житейски и духовни приключения. Историята на литературата в известен смисъл задължава към филологизъм, към придържане в литературните текстове, колкото и незначителни да са и нерядко в нея не се открояват историческите личности, с целия им смисъл и значение за нас. При обсъждането на втория том от историята на нашата литература в Института на БАН, ние се натъкнахме на тези трудности. Защото — какво може да означава името на д-р Берон в литературната история, ако не се надрасне филологическото гледище? Загубват се фантастическите и координатни, дълбокият и смисъл за някогашните и днешни българи, както беше в обсъждания макет. А за историчите, философите и критиците на една култура едва ли има нещо по-важно от намиране истинските мащаби на нещата.

² Виж М. Бъчваров, Мировгледът на д-р Петър Берон, Варна, 1961.

Нямам никакво намерение да подценявам научното дело на д-р Берон, да оспорвам признанието, което си е завоювало сред научните кръгове у нас и чужбина. Интересуваше ме друго. Този юнашки замах и тази разполовеност, това неумение да приложим силата си. Неумението да свържем едната, нашенската половина с другата, интелектуалната и интернационалната, разболяла се от сравнение с напредналите, от своята изостаналост. В подвига на Берон се съдържа и трагично поражение, край титана като сянка върви и карикатурата на титана.

Тук е отразена една от трагичните страни в развоя на националната култура в миналото, нейните скокове, липсата на школовка, нейната прибързаност и неукрепналост. От нашите съпоставки с чуждите достижения, от света на културата и мисълта изкача призракът на провинциализма, от там се заражда чувството за малоценност и нихилизъм. Мисълта, а не нашата дарба, се стъписва пред Европа, чувствава се безкнижна сред брати мъдrecи, обрича се на подражание и робуване. Неизкушена и нешколувана тя се поддава на съблазни, често се връща дома посрамена, объркана, преждевременно уморена, непотрудила се където и както трябва. Тези нейни приключения в миналото трябва да помним, когато говорим за интелектуалните перспективи на нашата литература.

НАЦИОНАЛНОСТ И ЖАНРОВЕ

Има периоди в литературния живот, когато въпросът за жанровете, разглеждан не формално, придобива първостепенна важност. Така е у нас днес.

Ние виждаме зараждането на новобългарската литература в жива и жилава симбиоза с историята. До Паисий в българския живот сякаш липсва съдържание, той и писателите след него откриват това съдържание в историята и крепещото национално самосъзнание. Кой може да каже какво сме носили дотогава в душата си? Нещо от вярата, в която никога не сме били до там ревностни, обичай, с които се живее, но които не хранят по-висши човешки потребности. Духовният живот идва с мощния дъх на Паисий. История и литература — какво по-законно бракосъчетание! Каква по-благодатна връзка! Тия огнени светкавици на хилendarския монах, тая царствена поредица и това меко оплакване накрая от своя болен стомах — какво по-величествено и трогателно! Можем ли да се изненадваме защо тази книга е печелила фанатични последователи като поп Стойко, обръщала е за една нощ в друга вяра заклетите гръкомани като бащата на Неофит Рилски.

Особеностите на новозараждащата се българска литература и нейните жанрове се определят до голяма степен от факта на закъснялото възраждане. Те са индуктирани от гръцката духовна експанзия във връзка с по-ранното формиране на гръцкото национално съзнание. Турците се бяха помирили, че сме християни, те векове не правеха разлика между християнските племенни общности, за тях всички бяха руммилет. Опасността дойде отвътре и вътре трябваше да се намери противоядие — в племенната история, в изучаването на менталитета, добрите и лоши черти на племето, на всичките му величави и ниски страни в миналото и сега.

Така се очерта една от най-плодотворните линии в нашето литературно развитие и най-знаменитите му фигури — летописците, в онова високо разчие, което са им придавали само древните. В летописа, разбираи широко, се налага единството между историческо и художествено мислене.

От добрия летопис ни гледа самата мъдрост и жив народен опит с онази „иначеска простота“, която Пушкин намираше у Карамзин. Летописците запечатаха най-характерните черти на нацията, устойчивите прояви на националния характер, духа на народа. Те не са още писатели в смисъла, който днес влагаме в това понятие. Те нямат хабер от това, което се нарича „писателско майсторство“. Те са непосредствени изразители и документалисти на националния живот. Те нямат образци, чувствуват се свободни от всякакви литературни условности и като античните историци не познават хитростите на стила. Те убиват не само литературната форма и рамка, но и формата в днешния ѝ смисъл. Писателското майсторство е в кръвта им. Те бързат да кажат това, което имат да кажат. Те са небрежни и увлечени.

С течение на времето у нас се създаде и друга традиция, наложи се писателят от съвременен тип. И докато у летописците оригиналността е във всяко съмнение, свободата от жанрови рамки пълна — то тук въпросът за влиянията и за жанровете придобива първостепенно значение. От времето на черковните борби ние се оказваме въвлечени в един крайно усложнен свят, в една трудна борба и започваме на всяка крачка да откриваме куриози от собствената си изостаналост, да се нахвърляме на каквото ни попадне. Класическият и величествен Вазов се оказва пленен от сензационните прийоми на Евгени Сю и получава първите си уроци по история в панаирските паноптикуми. При това положение в нашата литература не можеха да се очертаят ярки и обособени направления и жанрове на класицизъм, романтизъм, сантиментализъм, реализъм. При ненадминати произведения, разгледани като школи, жанрове и направления те са разнородни, откриваме в тях елементи на зараждане и на късни продукти от дълголетната им история в други страни. Никъде в Европа в края на миналия век не са се тъй близко допирали епопееята и романът, както в „Под игото“, откъдето с древна епическа сила вее духът на цяла България, нейните борби. И същевременно там намираме сензационни сюжетни извивки.

Поставям този въпрос, защото и сега можем да видим плодовете на тесногърдото разбиране кое е художествено и кое не. Трябва да преосмислим собствените си традиции, ако трябва да идем и се поучим именно от „неписателите“ на това какво е и трябва да бъде писателят на един народ. Поради криворазбрано писателство днес мнозина изстискват отдавна изцедения лимон на въображението си. Можем да бъдем сигурни, че ако Стефан Дичев в „Пътя към София“ и Димитър Мантов в романа си за Алеко, с тяхното великолепно знание на историческия материал, се бяха освободили от криворазбраните понятия какво е художествено и какво не, щяха повече да успеят.

В съвременната литература се правят опити да се използват и обновят нашите разказни традиции, да се претвори и чужд художествен опит. От най-последните книги имам предвид романа на Антон Дончев „Време разделно“ и на Андрей Гуляшки „Седемте дни на нашия живот“. Романът на Гуляшки по конструкция напомня Лермонтовия „Герой на нашето време“. Нашия съвременник, мъжеството и делата му занимават автора и го отвеждат към търсене на по-широка основа за претворяване на жизнения материал. Изображението своеобразно се преплита с рефлексията, преминава почти изцяло в разсъждения с по-интимна доверителност. Намирам обаче не напълно творчески преодоляно противоречието между изповедността, интимната същност на дневника, неговата психологическа досто-

верност и това усилие на Гуляшки към обхватната и многозначна алегория, към прозрачната притча.

Последният роман на Антон Дончев е построен върху летописите, преданията и песните за помохамеданчването на българите в Родопи. Композицията на романа своеобразно преплита разказа на двама свидетели за едни и същи събития, последователно редува записките на поп Алигорко и плененият от турците френски дворянин, приел исляма. Тази постройка отново свидетелства за търсене на по-широки и стари извори за обновяване на нашето повествователно изкуство, както и за един чувствителен контакт с модерната проза. Антон Дончев е взел висок, полулегендарен тон, уедриява мащаба на образи и събития до мащабите им във фолклора и народните предания. В ред страници той се домогва до живия дъх на планината, до манталитета и колорита на мислене у турци и българи, до някои по-устойчиви елементи в националната психика и верските различия. Голямата задача, огромния събран материал са мобилизирали всичките творчески сили на автора и романът е успех за него. Тук ще отбележа само тази слабост, която е обща за съвременната литература, когато се изправи пред същите народо-психоложки, историко-философски проблеми и жанрови търсения, пред които виждаме Антон Дончев.

От формално гледище необходимостта от два паралелни летописа за тези събития е оправдано и защитено само в началото на книгата. Постепенно двата погледа за тези събития се сливат и по-нататък, трябва усилия, за да схванеш кой започва да разказва — Алигорко или Французина. Те са разположени на различни места и толкова. Виждат с едни и същи очи — очите на автора. А отначало дори речта им беше различно оцветена. При тази композиция Дончев е трябвало да претвори традицията на френския летопис. Иначе остава само желанието за подобна композиция. Френският дворянин няма свой език, свой маниер, свой специфичен манталитет и привички. Остават външните отличия, с които авторът щедро го кичи, но които нямат отношение към същественото в неговата задача — да видим тези събития през погледа на Европа, през погледа на един дворянин, в който тече кръвта на френски крале. Така много плодотворни и големи замисли в нашата съвременна литература остават външно демонстрирани, по същество незащитени. И още нещо. Дончев е събрал всичките си интелектуални усилия и възможности да достигне народностното, романтичните краски на историята, героичната ѝ летопис. Но чувството за стил му изменя постепенно. Нарушава се вкусът и мярката. Колкото отиваш към края повторенията стават монотонни, натрупват се ужас върху ужас и високата нота на легендарния тон започва да се поддържа изкуствено, сюжетно. Ще добавя нещо, с риск криво да бъде разбран — романът би спечелил, ако изкуствената художественост на места беше заменена с протоколността на предговора, където Дончев непретенциозно ни уверява в недостоверни неща.

Моята мисъл беше, че при очевидните усилия в съвременната литература да се излезе от доскорошната жанрова скованост, трябва да се преосмисли и творчески преосмисли целият исторически опит на нашата литература, включително и онова, което по инерция не се счита „художествено“.

Айнщайн е разказвал, че в Централна Африка съществува неголямо племе. Хората от племето давали на децата си имена като Гора, Палма, Заря, Ястреб. Когато човек умира, името му ставало табу и трябвало да се търси друго название за гората и ястреба. Разбира се, това племе не е имало история, традиции и легенди. Следователно то не се е развило. Всяка година се налагало всичко да започва отначало, „новаторски“.

Поради интензивното, дори скокообразно развитие на България въпросът за приемствеността остро е назревал у нас. Генерациите като че са разделени от големи разстояния. Сега няма време за ново и дълго отклонение и затова ще мина направо на темата. Искам да кажа нещо по повод разказите и повестите на Йордан Радичков.

Той ни разделя с едно минало, с неговите представи, хора, илюзии. Той се връща към основните теми на нашата литература с поглед на наши съвременник. На неговото по гоголевски изострено лице се смесват съзвучията на смеха и плача. В неговите разкази хората на нашето минало изкачат с кискане или дълбок поклон и се оттеглят с ръце на корем, сякаш се превиват от смях, а може би от плач.

В гротеските на Радичков има и ред несполучливи, тъмни и за него безсмислени кошмари, но човек се чуди как хора, които знаят и обичат „Чичовци“, „Българи от старо време“, шопските анекдоти и онзи страшен гоголевски маскарад (между другото у нас най-плодотворно измежду чужденците ни е влиял Гогол), се стъписаха пред „Свирепостта на настроението“. Може за мнозина това повторение „Мамка й свиня“, някои деформации и акценти да звучат произволно и измислено. Но те, трябва да им кажем, нямат историческа памет или житейска наблюдателност. Ето един откъс: „— Виж, това месечината, Варлааме, ще е нещо голямо. . . дали е живо нещо? Санким, ако му гледаш лицето, прилича на живо. . . но кой знае пак. Варлаам метнеше тих поглед към небосвода и рече: — Може да е живо, може да е мъртво, всичко е умишление. . . Виж тая бара, ако една мравунка се спре при нея, ще каже: море е, ти ще кажеш бара е, а Фарлаам ти казва: море е! Чудесата господни са чудесни! А Коно Крилатият се позамисли и пак запита: — Ами ако би да падне въз нас. . . тъй както стоим. . . а! Страшно! Тогава Варлаам отговаряше: — Не пада“. Кой е писал това? Не е ли радичковска измислица. Не е ли негова тази интонация? Не, това е просто примитивен български разговор, това е българска интонация. Те напомнят не само литературните ни прадеди, а и разговор, който и до днес може да се чуе в селата. Радичков, както и нашите литературни бащи, познава интонациите и условностите на този примитивен и рядко живописен разговор между българи.

В радичковската буфонада сякаш съзираме края на цикъла на някогашни критически и сатирични тенденции в нашата литература, затварянето на познат и разоран кръг от теми, където сега няма трайност, разместени са пластове, сериозното се е сплело със смешното, реалното с фантастичното. На всяка крачка виждаш изплезен език или лирически стон, уродлив гърч или безпомощна усмивка. Литературата на социалистическия реализъм чрез ред свои представители ще прояви приемствеността си към старата култура, ще довърши на нова основа стари теми. Ние дори и в икономиката и политиката виждаме, че безнаказано не се прескачат етапи, животът взема своето и под една или друга форма това, което не е естествено завършено в миналото, се довършва днес, независимо от ултразареволюцион-

ните фрази срещу старото, за чиста проба нова. Трябва да се остави спокойно Радичков и неговите млади колеги да довършат тези мотиви на нашата литература, тъй както те ги виждат със своите очи и своята мисъл. Това е творческа повеля и трябва да се радваме, че Радичков доброволно носи своя кръст.

Романтичната любов на Радичков към всичко изключително и многозначно можеше да се види още в неговата великолепно повест „Вятърът на спокойствието“, в „Горещо пладнѐ“ и сега в „Последно лято“ („Пламък“, кн. 2 от 1965 г.) В последната повест, като се почне от заглавието и се мине през повтарящия се рефрен на Козата „К'во става тук, к'во става тук“, през това пришествие на новото като потоп, през бягството на сина от бащата, докрая, всичко е романтично двузначно, има предметен и символен смисъл. Със същата цел и верен усет ситуацияите и преживяванията са извадени от обикновеното, банално течение на живота, макар прилично да го следват. И са поместени в една атмосфера, напрегната до скъсване, до граници, където реалното и фантастичното поетически се смесват, за да ни внушат островната самотност на този селянин, неговият обособен и консервативен свят. В този свят не проникват, а се чупят всякакви проблясъци от живота, тръгнал по неясни и неприемливи за героя пътища. Той е изправен срещу динамиката на своето време, срещу всичките му пролетни миражи и измами, останал в една илюзорна действителност на своите представи и обичаи, обречеността на които чувствава върху себе си. Цялата вселена от консервативни навици на Иван Ефрейторов е вече пуста, без въздух и жизнен сок, друг никой не може да диша от нея. Тя е стъпкана и остава един невероятен поетически спомен като „следа от копито върху трева“. Тази невидима за нашите очи следа открива поетът Радичков.

Известно е, че за марксистите главният критерий на познанието, включително и художественото, е жизнената практика. Ако от тази основна позиция гледаме на поетическите опити пак ще открием, че Радичков изтръгва трагични тонове от един жизнен процес на социално преустройство у нас през последните 15 години, на сблъскване остатъците от задругарски, родови и обичайни представи у нашия селянин с новите начала на живота в една модерна страна, където за няколко години се извърши велико преселение към градовете. В неговите разкази новите отношения неизбежно побеждават, неизменно обръщат нещата по течението на своята логика и за нас това е достатъчно, то е в съгласие с голямата правда на живота. Поетът не е агитатор и най-малко от него трябва да искаме да представя този процес със сладникавия и плосък оптимизъм на шлагер. Той не може да не се разболява с болните и да чува само веселите тръби на напредъка. Оставате го да улови всички мотиви от една сложна и трудна борба! Защото тя става и у него, само той може да я представи в цялото ѝ величие, за да бъде прославена и истинска както искаме!

Но последната повест на Радичков засили у мен някои опасения, които датират от по-рано, за които си спомних, когато четях „Верблюд“. Точно или неточно, ще ги нарека веднага — опасност от формотворчество, от словесна еквилибристика. Светът в тази повест е обособен, обременен от строго субективни асоциации и недовършени мисли. Оставаш хладен и безучастен, вън от него. В трагедията на неговия герой има по-малко трагична жизнена история и повече ефектно трагическо осветление. Злоупотребата с най-далечните, почти неуловими връзки между нещата води до един твърде затегнал се експеримент с белетристичната техника,

който вместо да се подчини на новото, което ще ни кажат и покажат, сам заплашва да изгълта усилията на художниците.

Тези въпроси засягат ред първи хора на литературната смяна. Докато пишем на български, основата за каквото и да е новаторство за нас може да бъде българската разказна традиция. Яков не се ражда без Аврам. Някои от младите белетристи сочат за свой литературен баща Йордан Йовков. Сам Йовков беше великолепно продължение и своеобразен край на една разказна традиция със своя история в литературата и устния фолклор, на която даде тънки като сенки очертания. Тънката струна, на която Йовков изпя меланхоличните си песни, в техните ръце често се къса, ние отказваме да ги разбираме.

Може би ще се изправим пред пропаст между нашите стари разказвачи, за които формата на изява сякаш беше нищо. Те като че не я забелязваха, погълнати изцяло от съдържанието на националния живот. Днес все по-често може да се срещне склонност към естетическа игра, към празно експериментаторство и злоупотреби със словото. Когато поетът е погълнат не от това, което иска да каже, а от мисълта да го каже на всяка цена новаторски — създава се колизия, чиито последици са гибелни. Има едно по-просто правило, което смея да предложа на мястото на много объркани представи — литературата е изкуство да се наричат нещата с имената им. Това правило не може да подведе. То оправдава и сложността, продиктувана от вътрешни и външни подбуди, и простотата, и сюжетността и безсюжетността. Всичко освен бездариято. То е изпитано от реалистическия опит на нашата литература, може да послужи на младите сили в нейното социалистическо развитие.

*

Единството на писателските сили у нас около политиката на партията трябва да се осъществява все по-широко, не само по линията на организаторските форми, но главно на основата на големите национални задачи на литературата, на нейната роля в създаването и развитието на социалистическа цивилизация. Общественото развитие тласна България в първите редици, в редиците на социалистическите страни, които идват в името на общочовешките идеали за справедливост, мир, братство и свобода. След крайно своеобразен исторически път на страната, нашата съвременност поставя изключително широк кръг от проблеми и жизнен материал от национално и интернационално естество и значение. Литературата ни има големи шансове и перспективи, ред исторически предимства, каквито не сме имали в миналото. Въпросът е ще съумеем ли да осмислим своя път и опит, да разберем техните поуки и смело да минем напред. Само ако постоянно държим сметка за националните и интернационални възможности на нашата литература, за нейната мисия в миналото и бъдещето на нашия народ, ще можем да преодолеем отвратителните груповски критерии и мащаби, ще се издигнем от текето на своите вкусове, амбиции и дребнави страсти, към върховете на общественото и нравствено развитие. От тези върхове трябва да се преценяват нашите падения и нашите възземания. Националността, народността, партийността и величието на една литература са идентични.

Един мъдрец казваше, че в работите, отнасящи се до нацията, мненията и думите на личността имат малка стойност, а животът и делата — велика.